

для навчання студентів, які б відповідали кращим міжнародним стандартам. Університет збереже і примножить свої наукові та культурно-просвітницькі традиції, які склалися протягом його двохсотлітньої історії: демократизм, ауру духовності, доброді-

ності, шанобливого ставлення до рідної мови та культури...

Г. КОВТУН,
професор кафедри хімії Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя,
член-кореспондент НАН України, заступник
директора Інституту біоорганічної хімії та
нафтохімії НАН України

Я. ГОЛОБОРОДЬКО

СИЛУЕТИ ВЕЛИКОЇ РЕФОРМАЦІЇ

Панорама українського буття у творчості Сава Божко

Українська художня література є явищем так само цікаво складним, невичерпним у своїй новизні, багатогранності, розмаїтості й трагедійній величності, як і вся українська дійсність.

Національна література (та, що творилася й розвивалася на терені України та за її межами, в умовах близької і віддаленої діаспори) й нині залишається значно багатшою, яскравішою, ніж літературознавчі уявлення про неї. І це не стільки є показником якості сучасних наукових досліджень, скільки свідчить про неабияку поліаспектність і багатоскладність української художньої думки. Вона порушувала різноманітні теми, зображувала різноманітні соціодуховні площини, осмислювала долю людини на різних стадіях національної історії та історії національного духу.

Є у її скарбниці й твори, у яких висвітлюються події, процеси та людська психологія періоду духовно-економічних перетворень в Україні. Серед митців, що змальовували українське життя доби кардинальних реформ, був і відомий свого часу прозаїк Сава Божко.

На шлях великої літератури С. Божко вступив у молодому віці, рано почав друкуватися, швидко став одним із ватажків Спілки селянських письменників «Плуг». Його літературний розквіт припав на 20-ті роки, коли він написав основні твори. Вів активну педагогічну, громадську й культурологічну діяльність; був закоханим у край, де народився і жив, — схід та південь України; описував його, змальовував і досліджував, знаходив у його історичних та

історико-духовних реаліях концепції, сюжети, образи для власної творчості; був прихильником національно зорієнтованих ідей та письменницьких традицій; вивчав українську минувшину. Як і багато його сучасників, зазнав репресій і відбував покарання. Помер у віці, що характеризується піднесенням творчих сил; реабілітований посмертно.

Сава Божко — це письменник із суто українською художньою ментальністю: його

© ГОЛОБОРОДЬКО Ярослав Юрійович. Доктор філологічних наук. Завідувач кафедри українознавства Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів (Херсон). 2005.

цікавили національна культура, фольклор, колорит народного побуту, характер родинних стосунків, доля і світовідчуття народу, проблеми села й міста, зростання самосвідомості нації, життя й розвиток регіонів, історичний та сучасний колорит степової України, визвольний рух і його ватажки, складність і протиріччя національного духу, колізії української історії, мистецькі тенденції.

Письменник поцінував розвиток, динаміку, рух, що й відбилося на пріоритетах його творчості.

Сава Захарович Божко народився 24 квітня 1901 року на Донеччині, на хуторі Круторівці (тепер — це село Межівського району Дніпропетровської області), у селянській родині. Майбутній письменник у підлітковому віці почав працювати: «*нас громадську худобу, допомагає батькам по господарству*» (А. Ковтуненко). Він багато і з задоволенням навчався: спочатку у сільській школі, згодом — у Павлоградській учительській семінарії, а 1923 року, вже будучи автором кількох книжок, закінчив у Харкові Комуністичний університет ім. Артема.

С. Божко ще юнаком усвідомив свій літературний хист. Писати він почав з 1917 року. Значною мірою це сталося під впливом поширення національного руху та національних ідей в Україні. У цьому плані його доля також суголосна творчому розвою багатьох українських письменників 20-х років ХХ століття.

Сава Божко активно виступав з нарисами та літературно-критичними розвідками, матеріалами у газетах «*Селянська правда*», «*Вісті ВУЦВК*», «*Пролетар*», «*Культура і побут*», «*Комсомолец України*», численних українських часописах.

Становлення літературного таланту С. Божка тісно пов'язане з його журналістською та публіцистичною діяльністю. У 20-х роках він активно працював у редакціях різноманітних газет — «*Червоний кордон*» (Кам'янець-Подільський), «*Студент револю-*

ції», «*Селянська правда*» (Харків). У журналістиці письменник поцінував ефект живої справи, безпосередній зв'язок із проблемами навколишнього життя, можливість бачити і спостерігати явища в динаміці.

У житті Сави Божка було десятиріччя, протягом якого він сформувався і відбувся як письменник.

Спочатку він шукає, пробує себе у поезії і 1921 року друкує вірш «Плуг і молот». Наступного року С. Божко випускає одразу три невеличкі історико-публіцистичні книжки — «*Козаччина*», «*Хмельниччина*» та «*Гетьманщина*», у яких розповідає про основні етапи і явища українського національно-визвольного руху. 1925-го письменник публікує історичну повість «*Над коліскою Запоріжжя*». У 1927 році виходить друком книжка «*Чабанський вік*» — перша частина майбутнього роману «*В степах*».

Упродовж наступних років друкуються «*Сполохи*», що незабаром стають другою частиною романної епопеї «*В степах*». У цей же час фрагменти роману з'являються у часописах «*Службовець*», «*Селянка України*», «*Все-світ*», а також у «*Літературній газеті*».

Апогеєм творчої діяльності С. Божка став 1930 рік, коли окремим виданням вийшов роман «*В степах*» та побачила світ історико-публіцистична повість «*Українська Шампань*».

На межі 20 — 30-х років ХХ століття для Сави Божка, як і для переважної більшості українських письменників, настали важкі часи. Про атмосферу цього періоду, як і репресивних 30-х років, написано чимало. Цей етап у розвитку літератури і суспільства вже досліджено ґрунтовно, на достатньому документальному матеріалі. Тож чи є необхідність у тому, щоб знову спинятися на ньому?

Переконалий, що є.

З історико-літературного погляду це додасть важливих штрихів до духовного портрета Сави Божка, ми зможемо повніше відчу-

ти мужність його натури. З методологічного аспекту дасть змогу пересвідчитися, що гострота проблеми «митець і влада» більшою мірою залежить від позиції та поведінки влади, ніж від митця. З соціального боку це буде ще однією пропедевтикою-попередженням про немислимо жорстокі уроки української дійсності 30-х років ХХ століття, особливо якщо врахувати схильність нашої національної історії до повторення минулих помилок і трагедійних колізій.

Отже, на Саву Божка почали чинити тиск, через що 1932 року він залишив столицю і переїхав до Херсона.

Це був не перший приїзд письменника до Таврії. Як відзначала Т. Акказієва, вперше він побував на Херсонщині 1929 року, де збирав літературний матеріал для нових творів. Дослідниця підкреслює, що тоді С. Божко *«одразу ж поринув у вир культурного й громадського життя»*. Він чимало їздив Таврійським краєм, *«двічі побував в Основі та Британах і у грудні 1929 року написав повість «Українська Шампань» (своєрідна історія сіл Основа та Британи)»*. Тоді ж письменник виступив з матеріалами у херсонській газеті *«Наддніпрянська правда»*, з якою пізніше почав тісно співпрацювати.

У Херсоні С. Божко вів активне творче життя. Будучи знавцем українського театру, він стежив за новими виставами і гастроллями, аналізував сценічні прем'єри, виступав з рецензіями, журналістськими матеріалами. Чимало зусиль письменник віддавав і педагогічній справі, викладаючи політекономію та історію партії у Херсонському сільськогосподарському інституті та заочному інституті масової партосвіти.

Журналістський і художній талант С. Божка енергійно розвивався. Херсон став для нього місцем *«творчого натхнення, саме тут ним було написано поему «Полтавки» і роман «До моря», доля якого невідома»* (Т. Акказієва).

Письменник мав надію, що зі зміною місця проживання, соціальної атмосфери, а також зі вступом до проофіційного ВУСППу, а після його розпуску — до ще більш унормованої Спілки письменників України, умови його морально-психологічного життя поліпшаться. Проте цього не сталося. Навпаки, якраз у Херсоні проти письменника влада чинила найбільший тиск.

С. Божко належав до особистостей з неабияким відчуттям власної гідності, індивідуалізованою соціальною позицією. І в умовах 30-х років, що немовби розгорталися за канонами майбутньої «драматургії абсурду», тільки у найбільш соціально шокуючому її варіанті, на письменника не довелося довго шукати «компромату».

Трагічні події розпочалися для Сави Божка з 1935 року. У збірці історико-документальних нарисів і матеріалів *«З порога смерті»* (1991) повідомляється: *«Бюро Херсонського міськкому партії 14 листопада 1935 р. розглянуло його персональну справу і виявило, що, працюючи у вузі, він «протягував націоналістичні ухили, боротьбу з Хвильовим розцінював як боротьбу за наркомівське місце»*. За прояв націоналістичного ухилу С. Божка виключили з партії, членом якої він був від 1920 року.

У другій половині 30-х ідеологічну і психологічну кампанію проти прозаїка було не лише продовжено, а й посилено. Майже три роки С. Божко жив і працював у надзвичайно важкій морально-психологічній атмосфері, а потім настала черга нових фантазмагорійних версій і подій.

25 червня 1938 року органами НКВС було зроблено висновок, що письменник є *«одним з активних учасників антирадянської націоналістичної організації, за завданням якої веде підривну контрреволюційну роботу»*. Для посилення тиску на письменника було ухвалено *«вибрати запобіжним заходом проти уникнення ним суду і слідства — утримання під вартою у в'язниці»*

м. Миколаєва». І далі у книжці «З порога смерті» зазначається: «Після трусу на квартирі 27 червня 1938 р. Божка заарештували».

Важко уявити, що пережив письменник, перебуваючи під арештом. Слідство (у фіктивній справі) тривало дуже довго — понад 10 місяців. Термін утримання С. Божка подовжували вісім разів. На першому ж допиті він визнав себе винним. Тиск на свідомість — одна з найбільш руйнівних сил, особливо ж якщо вона застосовується до беззахисної людини, систематично і в атмосфері офіційної критики чи гоніння.

Проте на судовому процесі, що відбувся 29—30 травня 1939 року (варто зауважити: судили швидко, квапилися), С. Божко відмовився від власних показань. У своєму слові на суді митець пояснив це так: «На попередньому слідстві я дав неправдиві показання, вважав, що радянській розвідці такі показання потрібні як перевірка підозрілих людей. Усі протоколи допитів під час слідства слідчий редагував сам, а я підписував».

Особливо ж красномовним щодо портретографії тодішньої доби є таке зізнання відомого письменника: «До мене слідчий застосовував методи фізичного впливу, і я змушений був давати вигадані показання. Тепер, на суді, від даних мною показань відмовляюся».

Це була мужня заява і, можливо, саме вона вберегла С. Божкові життя. Після неї провели додаткове слідство, під час якого письменник стійко відкидав усі звинувачення.

Не в традиціях тоталітарної системи, тоталітарної психології визнавати себе винною (можливо, це і є одна з атрибутивних рис тоталітарної чи неототалітарної свідомості, будь-якої моделі тоталітарного гатунку), і тому Особливою нарадою при НКВС СРСР Саву Божка було засуджено на 5 років ув'язнення у виправно-трудовому таборі. Покарання письменник відбував у м. Ухті до 1942 року.

Під час війни він добровільно став рядовим, служив у дивізійній та фронтівій газетях. По війні певний час працював у херсонській обласній газеті «Наддніпрянська правда».

Помер С. Божко сорокашестилітнім. Це трапилося 27 квітня 1947 року. Поховано його на «малій батьківщині», у селі Крутоярівці.

Лише через тринадцять років, 24 серпня 1960 року, рішенням Президії Херсонського обласного суду вирок Особливої наради при НКВС СРСР було скасовано, а справу письменника припинено з однозначним формулюванням: «за відсутністю складу злочину» («З порога смерті»).

Саву Божка без перебільшення можна назвати потужною величиною в українському літературному русі 20-х років ХХ століття. За десять років практично безупинної письменницької діяльності він зробив стільки, що можна сміливо говорити про його художній феномен.

Центральним у різноаспектній творчості письменника став роман «В степах», що є не тільки важливим твором для мистецького розвою С. Божка, не тільки кульмінацією його творчої діяльності, а й вагомим здобутком української літератури, насамперед прози помежів'я 20—30-х років ХХ століття. Втім, це й закономірно: С. Божко і писав роман як, можливо, головний або принаймні — етапний для себе твір.

«В степах» є непересічним (за концептуальними акцентами, художнім втіленням) романом. До певної міри це унікальний в українській літературі твір, у якому знайдено й розгорнуто такий художньо-образний кут зору на українську дійсність, що й нині надає йому рис самобутнього, яскравого й актуального явища в національній художній культурі.

Роман Сави Божка став резонансною літературною подією, був поміченим у всеук-

раїнській пресі чималою низкою загалом досить прихильних рецензій. А. Ковтуненко відзначає, що їх з'явилося близько двадцяти, і в таких помітних виданнях, як «Літературна газета», часописи «Червоний шлях», «Життя й революція», «Молодняк» тощо.

Перших критиків твору приваблювали передусім його зовнішні, найбільш очевидні характеристики — широта охоплення життєвого матеріалу, історико-культурна масштабність, звернення до виробничого та економічного аспектів, ієрархічність характерів, зображення різних соціально-духовних прошарків, надзвичайність обсягу, невимушеність сприйняття. Так, один із дослідників, даючи роману «В степах» загальну характеристику, наголошував на таких акцентах: *«Більшість типів і ситуацій, поданих автором у різних планах, — економічні колізії, соціальні процеси, соціально-побутові картини, індивідуальні історії — художньо розроблені досить глибоко і, самі по собі являючи цікаві й влучні художні картини, сприяють тому, що роман, незважаючи на свій великий розмір, що є, здається, рекордним у всій нашій літературі, читається досить легко й залишає цільне художнє враження й тому матиме безперечний успіх у читача»*.

Особливо ж часто сучасники твору виділяли його історичну інформативність, деталізовану фактажно-соціальну основу, що *«давало підставу критикам 20-30-х років визначити твір як історико-художній, а його автора вважати першим творцем історичного роману в українській літературі»* (А. Ковтуненко).

І все ж, попри окремі високі оцінки, роман С. Божка не зустрів проникливого художньо-естетичного аналізу, і у період домінування спрощено соціологізованої естетики був приреченим на те, щоб чекати на зміну не тільки ідеологічної доби, а й якості літературознавчого мислення.

Не мав роман адекватної оцінки й на хвилі реставрування національних художньо-культурних цінностей, що припала на другу половину 80-х—90-ті роки ХХ століття. У його трактуванні продовжували превалювати соціальні та історіографічні моменти, які притлумлювали вагу і значення філософських, культурологічних, оригінальних концептуальних та композиційно-структурних особливостей твору. Він так і залишається гордою скелею серед мистецьких подій доби «українського Відродження», скелею, до якої ґрунтовно не підступали літературознавці, критики, соціомислителі.

«В степах» — це роман про соціальні і психологічні трансформації, про форсований, надзвичайно динамічний період у розвитку суспільства, про шлях і здійснення реформ в Україні на межі ХІХ—ХХ століть; це роман про усталене й нове життя, про особистісну і громадську психологію під час реформувань, про широкий спектр людських ставлень до реформаторських нововведень, про конфлікти і зіткнення, інколи дуже гострі, болючі, що неминуче стаються у процесі великої реформації. Це твір про той період у житті суспільства, народу, нації, коли все навколо підлягає змінам і замінам, загостренню і конфліктизації, посиленню радикалістської психології та радикальних виявів.

Основним у романі є те, що детально й різноаспектно зображуються зміни у якості і формах життя: зміни у стосунках, етичних нормах, соціальних пріоритетах, індивідуальній та суспільній психології, світоглядних цінностях.

«В степах» — це романна панорама українського буття ХІХ — початку ХХ століть, що зображує народні явища, національну ментальність, колорит національного життя і динаміку суспільних та психологічних тенденцій в Україні. Основний художній час охоплює межу століть, проте

автор і його персонажі постійно здійснюють екскурс у недавні та більш віддалені події, що й давало підстави говорити про історичний характер твору.

Серед дійових осіб роману — різні верстви української громади: селяни, чабани, управитель маєтку, землевласники, господарі-реформатори, священник, купці, підприємці, робітники, заробітчани, шахтарі, соціал-демократи тощо.

У творі змальовано чабанське життя, його традиції та специфіку, зображено українське село за часів панщини та у пореформений період, розвиток шахтарської справи, урбанізації, революційного процесу, виведено різні характери, психології, долі.

«В степах» — це твір, який дуже влучно визначається поняттям «полотно». Це достеменно художнє полотно, у просторово-часових реаліях якого взаємопов'язані повсякденні і визначальні, малопомітні й непересічні вияви, явища. У ньому все тісно переплетено: побутові події та соціально-політичні реалії, інтимне, навіть інтимно-біологічне начало і виробничо-економічні тенденції, буття природи та полемічні діалоги, сутички різних за соціальним статусом персонажів. У ньому знаходимо ознаки соціального, побутового, етнографічного, інтимного і полемічного роману.

За письменницькою природою Сава Божко є епіком. Він епічно розгортає дію, епічно показує психологічний стан персонажа, епічно будує епізоди, змальовує народні обряди, звичаї, епічно зображує пейзаж, епічно виводить конфлікти і зіткнення персонажів твору.

Роман Сави Божка цікавий ще й тим, що є різновидом синкретичного твору, в якому спостерігаються риси етнографічної та етнокультурної розвідки, історичного дослідження, сімейної і родинної оповіді, культурологічної студії, ліричної драми, психологічної новели, дискусійного діалогу, документальної історії, економічного огля-

ду, гротескної сатири, художньо-публіцистичного нарису, газетної статті.

«В степах» — твір епопейного гатунку. Одна з характерних його ознак — поліперсонажність. Серед галереї дійових осіб виділяються старий чабан Сапрон Джермеля, його дружина — гордовита красуня Ульяна, правдолюб Кирило Руденко, статечний і авторитетний Микола Байда, управитель маєтку Іван Петрович Рудан, діловитий і раціональний Генріх Найман. У романі чимало епізодичних осіб, які можуть не з'являтися, а лише називатися у мові більш значущих персонажів чи в авторському тексті. Щедра присутність фрагментарних персонажів посилює ефект панорамності, синкретичної цілісності у зображенні плину українського життя протягом понад століття.

Більшість героїв роману «В степах» є експресивними, рельєфними, імпульсивними натурами, які виразно передають вагому сутність національного характеру.

У початкових розділах «Чабанського віку» — першої частини твору — описано звичай села Зачепилівки, долі її людей, селянських родин. Другий розділ так і називається — «Зачепилівка».

Асоціативно у пам'яті постає інша назва — Зачіплянка з відомого роману Гончара; так і формується проблема: світи Зачепилівки і Зачіплянки, яка (Зачіплянка), до речі, теж з'явилася на терені українських степів. «В степах» і «Собор», Сава Божко й Олесь Гончар. Принагідно також зауважимо, що у спадщині О. Гончара є ще твір, який виявляє досить широку гаму інтонаційно-проблемної спорідненості з романним епосом «В степах», — це історико-побутовий роман «Таврія». Безумовно, необхідна спеціальна розвідка або низка різноманітних літературознавчих, лінгвостилістичних, культурософських студій для того, щоб виокремлено сформулювати, дослідити та обґрунтувати вплив Божкової творчості (фрагментарний, помітний чи значний) на фор-

мування художнього світогляду О. Гончара. Але в тому, що явище Сави Божка об'єктивно готувало галактику Олесея Гончара, не виникає сумнівів. У великих творів і великих письменників завжди існують непересічні витoki.

У «Чабанському віці» письменник передає колорит українського села — побуту, стосунків, стилю життя, говірки, виражає його образно-ритмічну тональність.

Власне сюжету у першій частині немає. Її складають етнографічні нариси, побутові і характерографічні картини, динаміка різноманітних історій. Письменник використовує розповідну манеру, детальний опис художніх реалій, ретроспекції, розлогі діалоги, пейзажні обшири, монологи-сповіді, вставні мікронувели.

У романі, як зазначалося, дві частини — «Чабанський вік» та «Сполохи». Проте концептуально і проблемно не вони розділяють твір, а шостий розділ «Чабанського віку», наприкінці якого у дію вводиться образ молодого німця Генріха Наймана. Він приїздить до Зачепилівки для здійснення господарських перетворень і з ним пов'язано розвій мотиву духовно-соціальних реформ.

Поява Генріха Наймана є тим рубіконом, що розділяє два світи у романі «В степах». Перший світ — одвічно природний, селянський, традиційно плинний, розмірено безсюжетний, це світ Зачепилівки та її споконвічного існування. Другий — світ ділової напруги, змін і новацій, економічних та соціально-духовних перетворень, зовнішніх і внутрішніх реформ. Перший світ — статичний і незмінний, другий — динамічний і непередбачуваний. У другому світі, в якому після приїзду Генріха Наймана (пізніше автор вводить ще один духовно споріднений Генріху образ — Густава Наймана, його брата) починають жити персонажі роману «В степах», немає спокою, сталості, багато незвичного, чимало такого, чого багатьма

мешканцями Зачепилівки не передбачалося й не думалося.

З цього розділу суттєво змінюються колорит і тональність роману. Замість ліричних інтонацій, відступів, сюжетів уводяться цифри, економічні показники, факти виробничої дійсності, масштабні міркування економічного гатунку. Змінюється і масштаб мислення. У мові персонажів з'являються нові географічні та мислительні категорії — Австро-Угорщина, Центральна Росія, Німеччина, Берлін, Петербург, Бельгія, Люблінська губернія тощо.

Сава Божко показує, що Генріх Найман — хазяїн, підприємець і організатор — постать масштабна, він докорінно відрізняється від інших персонажів роману. Це раціональний і прагматичний господар. Тільки з'явившись у маєтку, він «садівникові Карпові заборонив ганятися за горобцями щоранку. Натомість звелів поробити клумби та доглядати квіти». Він відзначається неабиякою енергійністю, дієвістю, наполегливістю, сам постійно працює і підтримує вправну роботу інших.

Молодий німець — тонкий психолог, знавець людської натури, не випадково письменник називає його «мудрий Найман». Він багато спілкується з селянами, робітниками, поціновує у них насамперед вміння добре виконувати завдання, сумлінно працювати. Його цікавить передусім ретельно зроблена справа, і цьому він підпорядковує весь свій реформаторський та організаційський хист.

С. Божко фіксує увагу на тих змінах у сільському побуті і житті, що сталися з приїздом до маєтку німця-підприємця. Художник також наголошує на тому, що зміни торкалися не тільки психології, а й мови, лексики селян, яка осучаснювалась, наближаючись до нових життєвих реалій.

Письменник зображує Генріха Наймана не лише талановитим організатором, а й приємним та чемним співрозмовником, кот-

рий вміє переконувати, вмовляти, майстерно впливати на інших. У романі постійно підкреслюється, що Генріх Найман — це новий тип господаря-хазяїна, якого, можливо, ще й не знала українська земля. Він чіткий, діловитий, конструктивний, мобільний, оперативний у діях та рішеннях. Це хазяїн зовсім іншої ментальності, ніж ті, що традиційно жили і діяли на українських землях. Він живе не для того, щоб відчувати себе хазяїном і від цього насолоджуватися, а для щоденної і непростої організаційно-керівної роботи. *«Не пан, а якась машина... Дивись, ще чорти навкулачки не б'ються, а він бігає по подвір'ю, запрягає коні й їде»*, — характеризує його один із персонажів.

У «Чабанському віці» Генріха Наймана зображено коректним та інтелігентним підприємцем, інколи навіть його образ ідеалізовано. У другій частині роману письменник показує зміни в образі та свідомості свого героя, підкреслюючи появу в його характері таких рис, як жорсткість, різкість.

Цікавим у творі є аспект сприйняття прагматичними європейцями української дійсності. Молодий Генріх Найман дивиться на Україну як на перспективний і дуже багатий край, але скептично, точніше, критично оцінює той стиль життя, спосіб господарювання, який є традиційним на українських землях, а, можливо, і самих українців як господарів. Генріх Найман з відчутним сарказмом говорить про українських господарів своєму братові Густавові: *«Вони не вміють використовувати навіть того, що в них є»*.

Спочатку він вірить у те, що працевідданістю і раціональною організацією справи, людської діяльності можна піднести суспільство, громадську свідомість. Проте важливим моментом у другій частині роману є така деталь, як наростання у Генріха Наймана розчарування навколишньою дійсністю. Критицизм його висновків по-

силюється, узагальнення стають жорсткішими і позначаються помітним скепсисом. У розмові з Яковом Зільберовським він, від природи стриманий, делікатний, з радикальною категоричністю викладає свої думки:

«Все розкрадається... Все грабується... Вся ця проклята азіатська держава росла на грабунках. Грабують всі. Хіба не грабіжництвом пояснити і далекосхідну авантюру царя? Хіба не для свого сіятельного кодла вони хотіли заволодіти багатими концесіями Кореї? Грабують руські князі, грабують дворяни, губернатори й дрібні урядовці; грабують Урал англійці, Донбас — французи та бельгійці, все і всюди грабіжництво, дике й безсоромне...».

Генріх Найман є прагматиком і аналітиком. Ці дві якості в ньому тісно пов'язані. Він передусім прагматик, що й зумовлює його аналітичні здібності; він аналітик, оскільки постійно зіставляє, відстежує процеси, які відбуваються навколо нього — в Україні, Західній Європі, Росії, і це допомагає йому здійснювати свої практичні проекти.

Генріх Найман, як і Сапрон Джермеля, — концептуальні персонажі роману «В степах». З-поміж численних дійових осіб твору вони вирізняються неабиякою художньою значущістю. Це не лише антиподи, а й символи різних духовно-психологічних тенденцій, епох. Обидва є узагальненням значного художньо-концептуального масштабу.

Сапрон Джермеля — це символ одвічного чабанського селянського життя, степового буття, де все розмірене, заздалегідь визначене, внутрішньо статичне. Генріх Найман уособлює невпинність і неминучість радикальних змін у людському житті, спосіб мислення, це образ природженого реформатора. У романі «В степах» змальовано, як минає час Сапрона Джермелі і настає доба Генріха Наймана.

Символічність протиставлення Сапрона Джермелі та Генріха Наймана посилюється ще й духовно-психологічним спрямуванням образу Уляни. Письменник фактично ставить молоду красуню між цими персонажами-символами. Багатозначним виглядає такий штрих, як нелюбов Уляни до свого чоловіка, Сапрона, та її симпатії до Генріха Наймана, а також її перехід зі становища чабанки до статусу економки у маєтку німця.

Образ Уляни композиційно й концептуально відіграє у творі помітну роль, з нею пов'язаний не лише розвиток інтимної лінії роману. Динаміка світогляду Уляни відзначає певними рисами символічності. Зміни, що сталися у її психології, були вираженням тих загальних перетворень, які відбувалися у південно-східних степах України.

У своєму романі С. Божко змалював кінець «чабанського віку», його останні десятиліття, роки і дні (і в цьому також простежується епічний характер мислення письменника), перехід України до підприємницької доби, реформ і реформаційного розвитку, що супроводжуються загостренням світоглядних, соціальних та психологічних колізій, громадськими зіткненнями і заворушеннями.

У романі «В степах» зображено, як змінювався український світ, передано напругу, психологію і конкретику особистісної та суспільної трансформації в Україні на межі ХІХ — ХХ століть.

Душа у творі С. Божка позначена рисами внутрішньої історичності, осмислена як жива і мисляча індивідуальна історія. Ідея неминучості змін в оточуючих реаліях, у свідомості, в душі лейтмотивом проходить крізь усю романну дію.

Письменник виділяє ще й такий важливий аспект, як українці та Україна у контексті європейської ментальності. Україна у зображенні С. Божка постає як ментальність романтиків, реальність із виразними роман-

тичними домінантами (навіть у своїх концентровано негативних виявах). Європейці, насамперед Генріх та Густав Наймани, — суцільні прагматики, люди раціональної психології, ділового розрахунку, матеріального зиску. Українці — селяни, чабани, шахтарі, робітники, поміщики, управителі — зображуються письменником як ментальна спільність, що характеризується поетичністю душі, схильністю до граничних експресивних виявів, емоційно-розумового максималізму, сентиментальних поривань.

У творі С. Божка є ще один важливий образ, на розвитку якого і побудована, власне, романна дія. Це — степ. *«Образ цей багатогранний і поліфункціональний. Степ — не стільки пейзажне тло, на якому розгортаються події, скільки жива й одухотворена стихія, в зображенні якої відбилася пантеїстичне світовідчуття автора. З погляду філософського у романі два головні герої — степ і людина».* Доцільно також наголосити на тому, що письменник зображує їх у різних концептуальних ракурсах.

С. Божко підкреслено романтизує природу, поетичними малюнками і ритмікою передає буття українського степу. Письменник помітно міфологізує долю і характер степової природи. Персонажів же твору, навпаки, він часто деідеалізує, дегероїзує, художніми фактами, виразними реаліями, авторськими публіцистичними міркуваннями висвітлює приховане, темне у людській природі, аномальне у сталих звичаях, поведінкових традиціях, що особливо відчутно на сторінках «Чабанського віку».

Протягом усієї романної дії С. Божко розглядає проблеми «природа і вічність», «степова природа та цивілізація», «роль людини у житті степу».

Природа у романі «В степах» — цілісна і велична, людина — складна та непередбачувана. Природне у творі є віковичним, людське — мінливим. Природа у С. Божка — це органіка матерії та духу, сенс єдності

живого і неживого, людина — носій і творець історичних векторів цивілізації, ускладненої та суперечливої свідомості. Природа у творі — це завершеність краси, людина — частка природи, що прагне (на рівні підсвідомості, поривань, різноманітних перетворень) рухатися до цієї завершеності в красі.

Романіст синтезує категорії природи і людини у ще одній важливій проблемі — «природа людини» і показує, що вона значно драматичніша за навколишню степову дійсність.

Сава Божко часто змальовує степ — у пейзажах, картинах, історичних екскурсах. Степ — і в символіко-національному вимірі, і як конкретна геоетнічна, геофілософська реальність — основа духовної та естетичної сутності письменницького світовідчуття, незамінна константа його світорозуміння. Так, на початку роману С. Божко подає таку ліричну і персоніфіковану картину:

«... Ночі осінні в степу довгі й зажурені. Зірки де-не-де виглядають з-за хмар, а коли ці насунуть темною завісою, тоді всюди чорніє рівний смуток. Серед чорної мли, коли помітно вогник, — то щастя. Це — коли тихо; тоді говорить степ сам із собою. А коли вітер прискорює ходу, і коли він біжить або мчить, як і вдень, тоді шипіння переходить у тонке й жалібне дзеленчання. Уночі його чути далеко, далеко!..

Одірваний сухий листок кукурудзи чіпляється за соняшник і вже не шелестить, а ребром супроти вітру голосить-плаче. Цей плач нагадує плач чайки осінньої перелітної...

Серед темної мли з безмежної темряви випливають тіні чорного степового смутку. І восени, коли завмирають птахи й степові комахи, коли навіть осінні гості степів цвіркуни не тягнуть свого безконачного сюрчання, тоді голос степу в подиху безмежних ланів і осінньому шелесті плете степові легенди.

Це так щороку. Це так завжди».

Одразу ж після цього малюнку українського степу, виконаного в річищі імпресіоністичної стилістики, з ритмізованими інверсіями, пастельною пластикою, настоящего на елегійній мелодійності, письменник подає масштабні образи-проекції, що відрізняються широким історико-культурним гатунком. Він змальовує по-історичному романтичний характер степу і степового життя. З допомогою історичних ретроспекцій, публіцистичних узагальнень, конкретних образних картин С. Божко передає тисячолітню долю українського степу, степовиків і людини в степу. Паністоричне охоплення, паністоричне відчуття степової та життєвої стихії є домінантним у творі:

«Але степ поза людьми — ніщо. Ні до чого його сумні звуки, шелест осінніх легенд, ані пахоці весняних рун зелених.

Нема степової краси, коли через безмежну широчінь не стелеться гадюкою Чумацький шлях з вагонами-возами та волами-паротягами українського середньовіччя.

Степ — не степ, коли буйна трава не хилиться під копитами скіфських, гунських та татарських коней, коли пахоці степові не наповнюють людських грудей.

Ані пейзажі та мелодії, ані фауна та флора поза людиною не зафарбовують степу.

Спів жайворонка був би простим коливанням частини світової матерії, коли б цей спів-дзвінок, чуваний не раз людиною, не передавався їй щороку з покоління в покоління, як побутова традиція. Цей спів — сигнал степовикові (скіфові, слов'янину-полянинові чи українцеві-хліборобові) про грядущу весну, про початок трудової меси, про новий цикл одвічної боротьби.

Рік за роком, десяток за десятком, тисяча за сотнею, і так завжди — степ: музика й боротьба».

Тут уже рельєфно розгортається синкретичний стиль С. Божка — епічність слова поєднується з романтичністю пафосу, про-

никлива лірика переходить у патетичну філософічність, зникає межа між панорамною публіцистичністю та поезією у прозі.

З точки зору стилю роман є синкретичною власне художньо-образного та публіцистично узагальненого, публіцистично експресивного слова. Елементи романної публіцистичності часто зустрічаються на початку розділів. Ось фрагмент з розділу «Донбас просипається»:

«Де велетень Донбас, напружуючи м'язи могутніх плечей, прориває товщу чорнозему; де він, зігнувши свою руку, з північного сходу пригортає тепло сусідку — степову Катеринославщину і одитовхуську Харківщину; де степова річка В'юн із розгону з Донецького кряжу круто повертає на південь, — під Червоною горою лежить маєток графа Шаботинського.

Місце для маєтку гарне. З півночі узгір'я Донбасової руки. Там, під чорним чорноземисто-шкіряним рукавом, за засмаженою глиною-шкірою захолинула чорна кров сонного героя. М'язиста рука підіймається на звороті узгір'ями Червоною, Корчмовою та Білою горами — могилами. Як три велетні, стоять вони на чаті біля графського маєтку з півночі.

... А він, Донбас, спросоння настигнутий ненаситною людиною, лише де-не-де крізь темну степову ніч кліпав вогнями своїх очей — першими вогнями нічних шахтарських змін. Лише у двох місцях сердито чмихав ніздрею — полум'ям заводів Юза та Луганська».

Автор не тільки розповідає, зображує, образно-публіцистично мислить, а й дає пряму емоційну, логіко-понятійну оцінку

описуваним подіям. Він виступає і як художник образів, і як художник-публіцист, і як коментатор. У його коментарях звучать ноти соціального та морально-етичного спрямування, однак він не тяжіє до дидактизму, до винесення присуду.

Роль соціального коментатора дає змогу Саві Божку не лише спостерігати явища, вичленовувати проблеми, описувати їх та передавати їхній зміст, розставляти авторські акценти. Вона стає підґрунтям для письменницького об'єктивізму, мистецької неупередженості, для експресивної виразності і глибини.

«В степах» містить чимало вставних історій, що викладаються автором чи персонажами і мають різноманітне інтонаційно-стильове забарвлення: сповідальне, фольклорне, драматичне, трагедійне, напівмістичне, трагікомічне, парадоксальне, епатажне. За своєю формою вони є ретроспекціями (цілком сучасна риса романної композиції) і посилюють поліфонічне звучання життєвої стихії на просторах українського степу.

Роман «В степах» обґрунтовано можна схарактеризувати як епічну розповідь у зчепленні життєвих історій або як епопейну панораму життєвих мікросюжетів і перипетій. Це роман векторів соціокультурної та духовно-психологічної історії, що розгорталася у степах сходу та півдня України.

С. Божко — помітний письменник в українській літературі ХХ століття, зі своєю концептуально-проблемною та інтонаційно-стильовою «нішею». Він був з тієї когорти митців, завдяки яким визрівало і формувалося явище, визначене як «національне художнє Відродження».